

Jobst Ágnes

„MIKOR TÖR KI AZ ELLENFORRADALOM?”

*A magyar reformtörekvések és a határnyitás fogadtatása
a Német Demokratikus Köztársaságban*

A magyar nyitás politikája

A szocialista berendezkedésű országokban jelentkező válságjelenségek az 1980-as évtized közepére a fennálló társadalmi-gazdasági modell reformjának szükségességét jelezték. 1985. március 11-én az 54 éves Mihail Gorbacsovot választották meg az SZKP főtitkárává. A Szovjetunió belpolitikájában Gorbacsov a „gyorsítás”, az „átalakítás” és az „átláthatóság” elvét érvényesítette, a külpolitikában pedig lemondott a csatlós országok belügyeibe való beavatkozásról. A kedvezőtlen bel- és gazdaságpolitikai viszonyok miatt a Szovjetunió már nem volt érdekelt a kelet-közép-európai és a Német Demokratikus Köztársaság-beli (NDK) katonai jelenlétének fenntartásában, ugyanakkor kereste azokat a lehetőségeket, amelyek a térségből való kivonulása után is lehetővé teszik majd a régió országaival való gazdasági és politikai kapcsolatok megőrzését.¹ A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának szocialista országokkal való kapcsolattartásért felelős osztályát 1986 nyarán szervezték át. Az SZKP KB Politikai Bizottsága ezzel egyidejűleg dolgozta ki azt a dokumentumot, amely új alapokra helyezte a szovjet érdekszférába eső országokkal fenntartott kapcsolatokat. A feljegyzés abból indult ki, hogy az érintett országok pártjainak nagyobb önállóságot kell adni; biztosítani kell számukra a jogot, hogy országaik fejlődéséről szuverén módon döntenek. Gorbacsov 1987. április 10-én, csehszlovákiai látogatása alkalmából elmondott beszédében tételesen megfogalmazta azokat az elveket, amelyek a jövőben meghatározzák a Szovjetunió és Kelet-Európa viszonyát: „Először és mindenekelőtt abból az előfeltevésekből indulunk ki, hogy a szocialista országok politikai kapcsolatainak egész rendszerét az egyenlőség és a kölcsönös tisztelet alapjára kell, és csakis erre lehet építeni. Senkinek nincs joga különleges helyzetet követelni magának a szocialista világban. Úgy véljük, hogy minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit. Ezek olyan alapelvek, amelyekhez nem férhet semmi kétség.”²

¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára [a továbbiakban: ÁBTL] 1.11.4. T-IX-1989. Négyhatalmi találkozó Nyugat-Berlinben, távirat, Bonn, 1989. december 12.; *Der Kreml und die „Wende” 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente*, szerk. Stefan Karner – Martin Kramer, Studien Verlag, Innsbruck, 2014, 19–20.

² BARÁTH Magdolna: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990*, Gondolat, Budapest 2014, 282–283.

A szocialista országok egymáshoz fűződő viszonyrendszerében központi helyet foglalt el a reformok megítélésének kérdése, amely a szövetségi kapcsolatrendszer átalakulását hozta magával. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) harmadik utótálalkozójára 1986 novembere és 1989 januárja között, Bécsben került sor. A kétpólusú világ felbomlásának jegyei ekkor már egyértelműen kirajzolódtak. Várkonyi Péter külügyminiszter ezzel kapcsolatban a következő észrevételeket tette: „A bécsi találkozó nemzetközi környezetének dinamikus változásai felszínre hozták a mind a NATO-n, mind pedig a Varsói Szerződésen belüli érdek-megosztottságokat a szovjet reformok megítélését, illetve e reformok támogatásának mértékét illetően. Az eddig inkább blokkjellegű tárgyalásokhoz szokott EBEÉ-találkozókon újszerű volt a csoportokon belüli egységek megbomlása, ugyanakkor sokan üdvözölték ezt, mint a nagyhatalmak közötti külön-megegyezések időszakának végét. Egyúttal az is megállapítható, hogy a NATO/EGK országok a Varsói Szerződés tagállamaihoz képest hatékonyabban voltak képesek egységes álláspontot kialakítani mind gazdasági, mind emberijogi-humanitárius kérdésekben. Egyedül a katonai vonatkozású témákban merültek fel nehézségek közöttük egy egységes platform kimunkálásában. A Varsói Szerződésen belüli véleménykülönbségek és lehetőségbeli eltérések erőteljesen nyilvánultak meg a gazdasági, s különösen az emberi jogi – humanitárius kérdések vitái során. Csupán katonai vonatkozásokban jelentkeztek ezek az eltérések visszafogottabb módon. Bár szovjet részről mindvégig fokozottan igyekeztek az ilyen jellegű problémákat áthidalni, igen érzékelhető volt a megegyezéseket elősegítő szovjet, lengyel és magyar, valamint a merevebb magatartást tanúsító NDK-s, bolgár és román állásfoglalások közötti különbség. A kettő között mozgott a csehszlovák álláspont.”³ A helsinki folyamatot lezáró bécsi utótálalkozó sikerét megalapozta, hogy munkálatai egybeestek a szovjet átalakítás kibontakozásával.⁴ Az ésszerű szovjet hozzáállás nagyban hozzájárult a találkozó két legfontosabb eredményéhez: a leszerelési tárgyalásokhoz és az általános emberi jogokat érintő álláspontok közeledéséhez. A záródokumentum humanitárius kérdésekkel foglalkozó része az emberi jogok nemzetközi jellegét nyilvánította ki. A benne megfogalmazott rendelkezések egy része ugyanakkor a Varsói Szerződés országai többségének e téren való lemaradását és az átalakítás szükségességét jelezte. Az utóbbi kapcsán az NDK visszautasította az ország emberi jogi gyakorlatát ért vádakat, és leszögezte, hogy náluk nem üldözik a máskéntgondolkodókat. 1988. március 22–23-án, Berlinben a szocialista országok részvételével külön tanácskozást rendeztek, amelyen az emberi jogok kérdéséhez kapcsolódóan a „belügyekbe való be nem avatkozás optimumának” elvét fogalmazták meg. A Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) korifeusainak véleménye szerint a szocialista országok számára alapvető fontosságú volt annak megakadályozása, hogy az emberi jogok témája a konfrontáció eszközévé váljon.⁵

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár [a továbbiakban: MNL OL] XIX-j-1-r. Várkonyi Péter külügyminiszter tájékoztatója az MSZMP Politikai Bizottságának az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet bécsi utótálalkozójáról, Budapest, 1989. január 27.

⁴ Az utótálalkozó záróülését 1989. január 15–19. között tartották.

⁵ MNL OL 288. f. 11/4535. MSZMP KB Külügyi Osztálya: Tájékoztató (19.) a PB és a Titkárság tagjai részére.

Eduard Sevarnadze szovjet külügyminiszter a *Der Tagesspiegel* című nyugatnémet napilapnak január 20-án adott interjújában a konferencián elért eredmények jelentőségét a következő szavakkal jellemezte: „A bécsi találkozó alapjaiban rázta meg a vasfüggönyt; annak rozsdás oszlopait megrendítette, új réseket ütött rajta, és felgyorsította korrózióját. Oda hatott, hogy a meleg áramlatok nyomása alatt a hidegháború folyói kiszáradtak. Európának üdvözölnie kell ezt a folyamatot.”⁶

A nemzetközi politikában bekövetkező kedvező változások és a kelet-nyugati közeledést szorgalmazó Gorbacsov-féle politika kedvező feltételeket teremtettek a magyarországi reformok számára. Németh Miklós miniszterelnök 1989. március 2–3-án, Moszkvában tárgyalt Mihail Gorbacsovval, a SZKP főtitkárával és Nyikolaj Rizskovval a két országban folyó politikai és gazdasági átalakulás nehézségeiről és várható eredményeiről. A véleménycsere során nagy hangsúlyt kapott a gazdasági kapcsolatok és a KGST-együttműködés kérdése, és természetesen a hatalommegosztás problémaköre. A magyar kormányfő a határozat lebontásáról hozott döntést szintén ez alkalommal ismertette Gorbacsovval. A pártfőtitkár kijelentette: tisztelettel és bizalommal tekintenek az MSZMP KB február 10–11-i ülésén hozott döntésekre, mert azok a sajátos magyar körülmények mérlegelésével keresik a megoldás útját.⁷ Elmondta, hogy a szovjet reformfolyamat során ők az egypártrendszer keretein belül gondolkodnak, de azt is világossá tette, hogy az ellen sincs ellenvetésük, amennyiben a partnerországok ettől eltérő utat választanak: „Az alapkérdés, amit meg kell oldani, a tényleges demokrácia megteremtése. A pluralizmusnak számukra ez a lényege. Az egypártrendszer működése során eddig még valódi demokráciát nem sikerült megvalósítani. Ők arra töreksenek, hogy a pluralizmust és a demokráciát az egypártrendszer keretében valósítsák meg, de nincs fenntartásuk azzal szemben, ha más országok más úton keresik a megoldást. Meggyőződésük, hogy most a demokrácia működését jogi garanciákkal kell alátámasztani. A különböző érdekeknek nyíltan kell ütközniük egymással, az őszinteség és a nyíltság jegyében. Tény, hogy a dolgozók tényleges részvételét, beleszólását a hatalomba 70 év alatt sem sikerült valóra váltani, aminek egyik oka, hogy a dolgozóknak valójában nincs közvetlen közük a tulajdonhoz. [...] Természetesnek kell tartani, hogy a megújulás ütemét, útját és módjait az egyes szocialista országok különbözőképpen képzelik el. Történelmi fejlődésük, nemzeti sajátosságaik magyarázzák ezt. Úgy tűnik, mindenki egyet akar: emberarcú és emberközpontú szocializmust. A megvalósítás módja és üteme természetesen vita tárgya lehet, és az is” – számolt be a miniszterelnök a megbeszélés eredményéről.⁸

A magyar nyitás politikájának legfontosabb lépéseit a világtűlével bevezetése, a háttárra telepített műszaki zár lebontása, a genfi menekültügyi egyezményhez való csatlakozás és a hatalommegosztás képezte. Az 1987. évi 25. törvényerejű rendelettel beve-

⁶ *Der Tagesspiegel* 1989. január 20., idézi Walter SÜSS: *Staatssicherheit am Ende. Warum es den Mächtigen nicht gelang, 1989 eine Revolution zu verhindern*, Ch. Links, Berlin, 1999, 92.

⁷ Az MSZMP Központi Bizottsága az 1989. február 10–11-én tartott ülésen fogadta el a politikai pluralizmus elfogadásáról és a többpártrendszer bevezetéséről szóló határozatot.

⁸ MNL OL XIX-j-1-r. Németh Miklós miniszterelnök jelentése az MSZMP Politikai Bizottság részére a Mihail Gorbacsovval, a SZU Kommunista Pártja főtitkárával és Nyikolaj Rizskovval, a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökével folytatott tárgyalásokról, Budapest, 1989. március 6.

zettek a világútlevelet, amely 1988. január 1-jétől minden magyar állampolgár számára korlátozás nélkül lehetővé tette a külföldi utazást.⁹ 1988. május 20–22-re rendkívüli pártértekezletet hívtak össze, ahol Kádár János főtítkár leváltását és a Központi Bizottság, valamint a Politikai Bizottság megújítását kezdeményezték. Az MSZMP Központi Bizottsága munkabizottságot alakított az eltelt negyven év feltárására. A történeti albizottság feladatkörébe tartozott az 1956-os események újraértékelése, melynek eredményéről Pozsgay Imre a rádió 168 Óra című politikai vitaműsorában adott számot. A Központi Bizottság az 1989. február 10–11-i ülésén a többpártrendszer elfogadásáról döntött, melynek eredményeképpen az 1989 júniusa és szeptembere között folytatott nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon megállapodtak a független politikai és társadalmi szervezetekkel a demokráciába való átmenetről. A Politikai Bizottság 1989. február 28-án megtartott ülésén az elektromos határázár (vasfüggöny) megszüntetéséről hozott határozatot. Május 2-án nagy sajtónyilvánosság előtt kezdték meg az elektromos jelzőrendszer felszedését. Hazánk New York-i ENSZ-képvisellete 1989. március 14-én letétbe helyezte a genfi menekültügyi egyezményhez való magyar csatlakozásról szóló okiratot.¹⁰ Az politikai átalakulás folyamatát az MSZMP október 6–7-én tartott XIV. pártkongresszusa tette teljessé, amely kimondta az MSZMP megszűnését, és megalakította a Magyar Szocialista Pártot.

Magyar reformok az NDK-vezetés szemszögéből

A Szovjetunióban megindult átalakulás a szövetségi rendszer más országaiban is kedvező külső feltételeket teremtett a reformtörekvésekhez. A tagországok nemzeti sajátosságainak, fejlettségi szintjüknek, nem utolsósorban geopolitikai helyzetüknek és nemzeti érdekeiknek megfelelően reagáltak; ennek megfelelően a reformok szükségességéről vallott felfogások jelentősen eltértek. Az NDK-ban nem voltak markáns reformszemélyiségek, hiányzott a reformpárti utódgeneráció. A NSZEP a hagyományos gazdasági-politikai modellben látta a fennmaradás zálogát, ezért szembehelyezkedett a szovjet irányvonalal. Amikor az SZKP Központi Bizottsága Nemzetközi Osztályának vezető munkatársa, Anatolij Dobrinyin, a Szovjetunió korábbi amerikai nagykövete 1987. február 5-én Erich Honecker német pártvezetővel a peresztrojka kérdéséről tárgyalt, a keletnémet politikus egyértelművé tette: a szovjet belpolitikával sok vonatkozásban nem tud egyetérteni. A hirtelen demokratizálási kampány, a sajtó döntőbíró szerepének biztosítása és a múlt kritikus kezelése aggodalmat keltett benne. Leszögezte, hogy a szocializmus három alappillérehez – a párt vezető szerepe, a szilárd államhatalom és a termelőeszközök társadalmi tulajdona – feltétlenül ragaszkodni kell.¹¹ A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának 1989. február 7-én tartott ülésén a megújulás, a peresztrojka

⁹ 1987. évi 25. tvr. a külföldre utazásról és az útlevélről.

¹⁰ ÁBTL 1.11.9. KÜM J-110/1/1989. Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozásról, 1989. március 24.

¹¹ ÁBTL 1.11.4. T-IX/1987. 67/9-4601/1987. BM III/I-6. osztály, Feljegyzés.

és a glasznosztj fogalmát Erich Mielke hadseregtábornok, az NDK állambiztonsági minisztere burkolt formában a szocializmus sírásóinak nevezte.¹² Mivel jelentős ellenzéki aktivitással lehetett számolni, az 1989. május 7-én tartott helyhatósági választásokon a szavazatszámolás eredményét erősen manipulálták. A visszaélések kapcsán széleskörű tiltakozási hullám bontakozott ki, a petíciós beadványok miatt a protestálók közül többeket őrizetbe vettek. A történetek nyilvánvalóvá tették: a NSZEP vezetősége a hatalommegosztás minden formája előtt mereven elzárkózott, arra hivatkozva, hogy a párt vezető szerepével kapcsolatban az NSZK tözszomszédságában nem engedhetik meg maguknak a kísérletezést.¹³ Mindez tovább rontotta a közhangulatot. Olaj volt a tűzre, hogy az NDK vezetése a Tienanmen téren vérfürdőt rendező kínai vezetők mellett állt ki, és ellenforradalmároknak minősítette a tüntető diákokat.¹⁴

Az NDK politikusai nagy figyelmet szenteltek a magyarországi átalakulásnak, amely figyelem a két ország közötti gazdasági, állambiztonsági és számos egyéb vonatkozású kapcsolat, valamint a szocialista tábor egységének megbomlása iránt érzett aggodalomból fakadt. A Stasi Magyarországra kihelyezett operatív csoportja által szerzett információkat az NDK-nagykövetség politikai osztálya terjesztette fel az NDK külügyminisztériuma számára. 1988. augusztus 15-én 17 oldalas, kisebb tanulmánynak is beillő helyzetértékelő jelentést állítottak össze, amelynek apropóját az MSZMP főtitkárának, Grósz Károlynak 1988. szeptember 8–9-én esedékes berlini látogatása adta. A dokumentum abból indult ki, hogy a belpolitikai folyamatok felgyorsultak Magyarországon. A pártvezetés és a párttagság, illetve a párt és a lakosság között kialakult bizalmi válság az 1988 májusában tartott pártértekezlet után átmenetileg enyhült ugyan, de később újra kiéleződtek a nézetkülönbségek, amelyek politikai és ösztársadalmi válság képét vetítették előre. Az ország stabilitásának vizsgálata során az 1988-as állapotot az 1956-os forradalmat megelőző belpolitikai helyzettel vetették össze. A tanulmány szerzője több egyezést is felfedezett a két időszak között, melyeket a következő körülményekben jelölt meg:

- A gazdasági nehézségek, mindenekelőtt az életszínvonal csökkenése.
- A lakosság nagy része elvesztette a párttal szemben táplált bizalmát.
- A párt ideológiai egységének hiánya és párt vezető szerepének nem kielégítő érvényesülése.
- Túlzott mértékű politikai aktivitás, amely kivonja magát a pártellenőrzés alól, és egyre inkább a politikai jobboldal irányába mutat.
- Ez a politikai aktivitás – a vidék viszonylagos nyugalma mellett – elsősorban a városokban koncentrálódik.

Az 1988-as és az 1956-os politikai folyamatok szisztematikus összehasonlítása nyomán a tanulmány szerzője végül arra a véleményre jutott, hogy az 1956-os és az 1989-es helyzet számos tényező tekintetében különbözik, így a szocializmussal szembe forduló ellenforradalom veszélyétől nem kell tartani, ám hosszú távon nem zárható ki az ország

¹² Süss: *I. m.*, 178.

¹³ Vö. *Der Kreml und die „Wende“* 1989, 211.

¹⁴ VÁGI Attila: *Kelet-Berlin, 1989. Egy válság anatómiája*, Grotius 2009, 4, www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=ESKRIA.

destabilizálódása. A tanulmány szerzője elsősorban a gazdasági problémák megoldásában látta a kiutat, ám mint megjegyezte: ez a kiút keskeny ösvényen át vezet.¹⁵ Az ortodox kelet-berlini vezetés nem kis aggodalommal követte nyomon a magyar pártvezetés monolit egységének felbomlását és az ellenzék képviselőiteinek a hatalomba való integrálását. Az NDK állambiztonsági szervének vezetői a Szovjetunió minisztertanácsa mellett működő állambiztonsági bizottság elnökhelyettesével, egyben a külföldi hírszerzés vezetőjével, Leonyid Vlagyimirovics Sebarsin vezérőrnaggyal 1989 áprilisában folytatott megbeszélésen a magyar- és lengyelországi fordulat fölött érzett aggodalmuknak adtak hangot. Az ellenzék tevékenységének legalizálására, befolyásuk megnövekedésére hivatkoztak, melyek könnyen alááshatják a fennálló hatalmi struktúrát és megrendíthetik a szocialista tábor egységét.¹⁶ Oskar Fischer külügyminiszter augusztus 21-én a magyarországi keletnémet menekültek ügyében szintén Moszkvába látogatott, hogy a szovjet vezetés támogatását kérje. Ám Sevarnadze szovjet külügyminiszter egyértelművé tette, hogy a vitás kérdés nem tartozik a szovjet-keletnémet külkapcsolatok körébe. Fischer javaslatát a Varsói Szerződés külügyminisztereinek összehívására szintén visszautasította.¹⁷ Nyilvánvalóvá vált tehát, hogy a nyitás politikájával szembeszegülő NDK-vezetés nem számíthat szovjet támogatásra.

A keletnémet állam vezetői érzékenyen reagáltak az országot érintő bírálatokra. Lakatos Ernő berlini magyar nagykövet 1989. március 7-én terjesztette fel az NDK külügyminisztériuma államtitkárától kapott táviratot, amelyben Herbert Krolkowski külügyminiszter-helyettes az MTV 1989. február 26-án sugárzott *A Hét* című műsorában elhangzott beszélgetéssel kapcsolatban fejezte ki tiltakozását. Az interjút Aczél Endre riporter Horn Gyula külügyi államtitkárral készítette, témáját a szocialista piacgazdaságra való áttérés, és annak az egyes tagországokban való fogadtatása adta. A távirat mellékletében aláhúzták az NDK gazdaságára nézve sértőnek ítélt momentumokat:¹⁸ „Bűn volna igaztalannak lenni varsói szövetségeseinkkel szemben, de rá kell mutatni, hogy Románia és az NDK tarthatatlan ideológiai érvekkel állja útját minden fajta reformnak és ez különösen a NDK esetében furcsa, hiszen ennek korábbi és jelenlegi sztálini rendszerét de facto Közös Piaci-i tagság tartja életben. Az NDK ugyanis haszonélvezője az absolute vámmentes belnémet kereskedelemnek, amelyből nyugati becslések szerint évi 4 milliárd dollárnyi haszna van” – hangzott el a riporter szájából, vagyis az elmondottakat igazából még hivatalos állásfoglalásnak sem lehetett venni.¹⁹ Szintén

¹⁵ MNL OL XIX-j-1-k 2552. NDK-értékelés belső helyzetünkről: „Gondolatok a MNK politikai stabilitásáról az 1988/89-es évfordulón”, Budapest, 1989. február 15.

¹⁶ Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik [a továbbiakban: BStU] MfS Sekr. Mittag 85. Hinweis, 1989. április 7.

¹⁷ *Der Kreml und die „Wende” 1989*, 36.

¹⁸ Miközben a NSZEP propagandája az NDK dinamikus felfelé ívelő fejlődéséről lelkendezett, az 1970-es évek közepétől ott is strukturális és adósságproblémák jelentkeztek. 1988 őszére az ország a gazdasági tönk szélére sodródott, 1989 májusában Gerhard Schürer, az Állami Tervbizottság elnöke titkos és belső információként közölte a vezetőséggel, hogy az NDK 1991-re fizetéseképtelenné válik. Lásd *Határáttörés Sopronnál – Út Európába 1989–2009. 20 éves a Páneurópai Piknik*, szerk. Hans Kaiser, Konrad Adenauer Alapítvány, Budapest, 2011, 126.

¹⁹ MNL OL XIX-j-1-k 1989. 8104.

nagy port kavart Pozsgay Imrének a nyugatnémet ZDF televízió műsorában június 2-án tett kijelentése. A riporter berlini fallal kapcsolatos kérdésére válaszolva diplomatától szokatlan, egyértelmű választ adott: „Egy hosszan tartó epizód Európa történelmében. A német nép szenvedéseinek kifejeződése.” A Frankfurter Rundschau másnap nyomtatott formában is lehozta az interjút. Az NDK külügyminiszterének utasítására Uwe Kittmann, az NDK-nagykövetség tanácsosa június 9-én a külügyminisztériumba látogatott, és csodálkozásának adott hangot. Arra utalt, hogy a berlini fal felépítésére a szocialista országok közti egyeztetés nyomán került sor. Hangsúlyozta, az NDK-nak az a szándéka, hogy a szocialista országok álláspontja a fal kérdésében továbbra is egységes legyen.²⁰

Az NDK állambiztonsági minisztériuma *A szocializmusellenes erők tevékenysége Magyarországon* címmel nyitott dossziét a magyarországi átalakulásról. A Stasi hivatalos és nem hivatalos munkatársai beszámoltak az MSZMP pártkongresszusainak és tanácskozásainak eredményéről, a személycserékről és a pártvezetés megosztottságáról is pontos információkkal rendelkeztek. Lefordították az MSZMP KB Kádár Jánost lemondásra felszólító levelét, és óráról órára, érezhető izgalommal tudósítottak Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről.²¹ Az *Alternatív politikai erők és csoportosulások Magyarországon* című dokumentum mellékletében összegezték a hűsz legfontosabb politikai szervezet jellegére és erőviszonyaira vonatkozó információkat. Az 1988. március 30-án megalakult Fidesz esetében még a párt megalakítására és a csatlakozásra felszólító nyilatkozatot is csatolták. Figyelmük kiterjedt a vezetők személyére, a tagság összetételére és a taglétszámra. A Magyar Demokrata Fórum 1988. november 19-én, a MOM Kultúrházban 780 résztvevővel megtartott alakuló ülését megfigyelő ügynök szintén részletes beszámolóval szolgált.²² 1989. február 17-én egy villamoson talált röplap szövegét fordították le, amelyet a Munkásszolidaritás csoport terjesztett. A keletnémet állambiztonsági szerv alkalmazottai a névből arra következtettek, hogy Magyarországon is a lengyel Szolidaritáshoz hasonló, széleskörű társadalmi összefogás alakult ki. A magyar belpolitikai élet megfigyelésébe ezért egy Budapesten élő lengyel informátort is bevontak, aki lengyel nyelven adott két-háromoldalas jelentéseket.

Egy lipcsei ügynök 1989 áprilisában a szociáldemokrata párt újjászervezéséről számolt be. A látogatás apropóját Baranyában elhalálozott rokonának temetése adta. Ott találkozott unokanővére férjével, aki hajdanában a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elnökségéhez tartozott. A rokon gyanútlanul elmesélte, hogy felkeresték az újjászerveződő szociáldemokrata párt képviselői, és a párt elnökségében vezető beosztást ajánlottak fel számára. Arról is beszélgettek, hogy Pozsgay Imre „népfelkelésről” szóló kijelentése nyomán Veszprém, Kaposvár és Pécs számos iskolájában az 1956-os eseményeket már nem ellenforradalomként oktatják. Ugyanez az ügynök tudósított az ellenzéki csoportok legfontosabb követeléseiről, a régi államcimer visszaállításáról, a Varsói

²⁰ MNL OL XIX-j-1-k 6164/T. Feljegyzés Uwe Kittmann, az NDK-nagykövetség tanácsosának látogatásáról, Budapest, 1989. június 9.

²¹ Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséről az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. november 29-i ülésén döntöttek.

²² BSU MfS Abt. X. 9.

Szerződésből történő kilépés szándékáról, az 1956-os forradalom követeléseinek valóra váltásáról, a forradalom vezetőinek rehabilitálásáról, a munkásörtség felosztatását érintő vitákról, valamint Berecz János parlamentben elmondott beszédéről, amelyben a Politikai Bizottság tagja a pluralista törekvések elismeréséről szolt. Az ügynök négy nagy újjászerveződő pártra, valamint a Veres Péter Társaságra és a Münnich Ferenc Társaságra tért ki beszámolójában. Szimpátiáját egyértelműen a Münnich Ferenc Társaság nyerte meg. Jelentéséből kiderül, hogy Münnichet személyesen ismerte, az NDK-ban tett miniszterelnöki látogatások során több ízben tolmácsként kísérte. Az kádári hatalommegszilárdítás időszakából több más keményvonalas magyar politikust nevezett meg, akiket szintén tolmácsként ismert meg. A felsoroltak valamennyien a korai Kádár-korszak meghatározó szereplői voltak, akikkel kapcsolatban az ügynök alig titkolt büszkeséggel jegyezte fel, hogy előzőleg az önálló magyar állambiztonsági szervezet, vagyis az Államvédelmi Hatóság kötelékében álltak.²³ Az 1956-os események átértékelése kapcsán az ügynök mély megdöbbenésének adott hangot.²⁴ Az MSZMP Központi Bizottságát érintő személycserékről a nyelvtanárként dolgozó, „Uwe Berger” fedőnevű ügynök a magyar televízió *Hírháttér* című műsora alapján számolt be.²⁵ A sorsdöntő jelentőségű pártkonferencia kapcsán a keletnémet politikai vezetést elsősorban a pártirányítás, a kormányzás és a parlament döntéshozó funkcióinak elkülönítése foglalkoztatta, vagyis a hatalommegosztás részletei, az MSZMP jövőbeli vezető szerepének megőrzésére vonatkozó elképzelések érdekelték.

A magyar politikai élet átalakulása az NDK-val folytatott együttműködés állambiztonsági területét közvetlenül érintette. A magyar belügyminisztérium átszervezéséről szóló híradások már nemcsak szakmai, de személyes motivációt is jeleznek. A budapesti keletnémet operatív csoport egyik utolsó jelentése a magyar állambiztonsági szervek 1990 januárjára várható átszervezésének javaslatát elemezte. A BM III/II. (kémelhárító) osztályának tájékoztatása nyomán tudósítottak a személycserékről; a reformpolitikát támogató új vezetői gárda kinevezéséről és a nyugdíjazásokról. Horváth István belügyminiszter kinevezésével kapcsolatban megállapították, hogy az már a fiatalítás jegyében történt. Beszámoltak a legfontosabb magyar partner, a BM vizsgálati osztály küszöbön álló megszüntetéséről. Fontos változásnak tartották a szovjet tanácsadói rendszer felszámolását, elégedetten nyugtázták viszont a belügyi vezetők azon ígéreteit, miszerint a társszervekkel való együttműködés tovább folytatódik. A magyar belügyi állomány hangulatát illetően azt tapasztalták: a munkatársak körében többé-kevésbé egységes álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy az 1956-os forradalmat a sztálini vonalat követő vezetés hibái idézték elő, ugyanakkor értetlenül álltak Nagy Imre és mártírtársai rehabilitálása előtt. Tudósítottak a fegyveres testületek depolitizálásáról és a munkahelyi pártszervezetek megszüntetésének ellenzéki követeléséről. Kitértek az 1990-ben tartandó szabad választásokat övező félelmekre, amelyek egy hatalmi váltás esetén a belügyminisztérium szervezetét közvetlenül érintenék. Ennek kapcsán szemmel látható érdeklő-

²³ BStU MfS HA II/10. 216. Operativinformation zur Volksrepublik Ungarn, Leipzig, 1989. április 20.

²⁴ BStU MfS HA II. 38877. 1989. április 7.

²⁵ BStU MfS AIM 12893/91. Tl. I-II. „Uwe Berger” fedőnevű ügynök archivált személyi anyaga.

déssel taglalták a belügyminisztériumtól leszerelt munkatársak előtt álló lehetőségeket, és fontosnak tartották megemlíteni, hogy a BM vizsgálati osztály állományát a bűnügyi rendőrség veszi majd át.²⁶

1989. október 27-én négyoldalas távirat érkezett a keletnémet belügy II/10. (kémelhárító főosztály / NDK-küldképviseltek és operatív csoportok biztosítása a baráti országokban) osztályának vezetőjéhez, Willi Brückner ezredeshez Budapestről. A távirat a BM III/II. kémelhárító csoportfőnökség vezetője, Benkő Ferenc ezredes által adott tájékoztató elhangzottakat összegezte. Benkő ezredes a szovjet, csehszlovák, keletnémet, lengyel, kubai és a vietnámi társszervek képviselőit a Magyarországon kialakult belpolitikai helyzetről és annak az állambiztonság szervezetét és funkcióját érintő vetületéről tájékoztatta. Beszámolt arról, hogy az Magyar Szocialista Munkáspárt XXIV. kongresszusán a magyar biztonsági szervek 13 küldöttel képviseltették magukat, köztük maga az ezredes is jelen volt. Az országban kialakult helyzet folytán a kongresszus elhárította magát az ortodox vezetési módszerektől, és lemondott a párt vezető szerepéről. Az újjáalakított szocialista párt egy pluralista berendezkedésű társadalom egyik erejeként lesz jelen a magyar politika porondján, célkitűzése, hogy erős és ütőképes politikai alakulatként maradjon talpon a változások közepette. Az MSZMP 720 000 tagjából egyelőre 20 000 fő lépett be a Magyar Szocialista Párt néven megalakult utódpártba. Az ellenzéki követelés a pártszervezet kivonulását követelte a belügyminisztériumból és a fegyveres testületek intézményeiből. Jóllehet az alkalmazottak közül öt személy már belépett az MSZP-be, a belügyi vezetés jobbnak látta, ha munkatársaik semmilyen párthoz nem csatlakoznak, ehelyett – Benkő ezredes szavait idézve – „politikai meggyőződésüket szívükbe zárják”. Az egypártrendszer lebontása és a jogállamiság intézményrendszerének kialakítása a politikai rendőrség felszámolását feltételezte. Ezzel számukra is új helyzet állt elő, mivel a jövőben nem egyetlen párt, hanem a kormány politikáját kell képviselniük. Az 1989. október 23-án kikiáltott Magyar Köztársaság a demokratikus szocializmus és a polgári demokrácia értékei alapján fog felépülni. Olyan jogállamként akar működni, amely tiszteletben tartja az emberi és a polgárjogokat, működését a szociális piacgazdaság és a többpártrendszer határozza meg. A megváltozott politikai környezet nagy terhet rótt a biztonsági szervekre. Az ellenzéki szervezetek csak az alkalomra várnak, hogy új erőket vonjanak be a szolgálatok munkájába. Az állambiztonsági szervek a kémelhárítással tudják igazolni létjogosultságukat, ami a társszervekkel folytatott együttműködés irányát is meghatározza. Benkő ezredes azzal zárta le mondanóját, hogy a szocialista államok közössége nehéz időket él át, a korábbi hibákból és eredményekből kell levonni a konzekvenciákat, az együttműködést erre az új alapra kell helyezni.²⁷

²⁶ BSU MfS HA II/10. 286. Information, d. n.

²⁷ BSU HA II. 1700. 270/89. Blitz, Budapest, 1989. október 27.

... és a hangulatjelentések tükrében

Az NDK-polgárok gyorsan felfigyeltek a magyar határbontás hírére. Prenzlauer Berg kerület üzemeiben május 4-én szondázták a dolgozók véleményét. A felmérés nyomán készült hangulatjelentés az utazási korlátozások bevezetésével kapcsolatos félelmekről adott számot. Az üzemekben dolgozók úgy vélték, hogy Magyarország az osztrák mintát követi, és valószínűleg nemsokára kiválik a Varsói Szerződésből. A Gärtnerpost című kertészeti szaklap szerkesztőségében heves vitát váltott ki a magyar határbontás híre. Biztosra vették, hogy a magyarországi utazásoknak befellegzett, ezért más úticél után kell nézniük. A magyar reformok kérdését a fegyveres testületeknél tartott „irányított” beszélgetéseken is felvetették. A Berlin belvárosában szolgáló határőregységnél július 26-án tartott politikai vita során Magyarország kapcsán a következő témákat tűzték napirendre:

- értetlenség az MSZMP elégtelen politikai munkájával szemben;
- Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből és a KGST-ből;
- spekulációk, hogy 1990-től biztosan korlátozni fogják a magyarországi kiutazásokat.²⁸

A NDK határőrsége és a keletnémet néphadsereg állománya már az osztrák határ jelképes megnyitásától fogva, sőt azt megelőzően is látható aggodalommal követte nyomon a magyar eseményeket. Míg az idősebb generáció képviselőit a dogmáktól való elhajlás elméleti kérdései foglalkoztatták, a fiatalabbak, a tiszthelyettesek és a polgári alkalmazottak inkább utazási lehetőségeik miatt aggódtak. A magyar határnyitásról május 24-én tartott megbeszéléseken itt is felmerült a kérdés, hogy vajon meddig utazhatnak még Magyarországra.²⁹ Az NDK vezetése megnyugtatóképpen határozottan visszautasította a közvélekedést, miszerint utazási korlátozások bevezetésére készülne.

A Berlin déli szakaszán szolgáló határőrök körében tartott megbeszélésen Nagy Imrének és mártírtársainak újratemetése váltott ki széleskörű megdöbbenést. A június 29-én Strausbergben tartott megbeszélésen az egység idősebb tisztjei a „harminc éve elítélt ellenforradalmárok” rehabilitálását a szocializmustól való elhajlás jeleként ítélték meg. 1989 koranyarának magyar állapotaiban bennük is az 1956-os forradalom kitörését megelőző időszakot idézték fel. Az állambiztonsági szolgálatok munkatársait érintő retorzióktól tartva az egyik tiszt bejelentette, hogy felfüggeszti magyarországi utazásának előkészületeit, mert nem szeretné lámpavason végezni. A meiningeni egység egyik tisztje ugyanakkor úgy vélekedett, hogy Magyarország elsőként fog kiválni a szocialista államok közösségéből, ami a keleti blokk többi államára nézve beláthatatlan következményeket von maga után.³⁰ A strausbergi egységben március 30-án tartott megbeszélés témáját

²⁸ BStU MfS HA I. 15163. Abteilung Abwehr Grenzkommando Mitte, Berlin, 1989. július 26.

²⁹ BStU MfS ZAIG 27531. Information, Berlin, 1989. május 4.; Uo., Information, Berlin, 1989. május 5.

³⁰ A történelem fintora, hogy Németország 1990-es újraegyesítésével a fenti szervezetekből elsőként mégis az NDK lépett ki. Magyarország esetében a kilépésére csak 1991 tavaszán, a Varsói Szerződés megszűnésével került sor.

szintén az egyes szocialista országokban tapasztalható „negatív tendencia” képezte. Magyarországgal kapcsolatban a következő kérdéseket vetették fel:

– Vajon Magyarországon – Lengyelországhoz hasonlóan – nem sérül-e a szocialista törvényesség, és nem kerül-e sor a szocializmus alapjainak lebontására?

– Mikor tör ki Magyarországon az ellenforradalom? Tétlenül szemlélhetik-e ezt a szövetséges országok?

– Miként lehetne határt szabni a folyamatnak, illetve hogyan lehetne kompenzálni az eszmerendszerben okozott ideológiai károkat?

A neubrandenburi egység munkatársai egyhangúan a szovjet peresztrojka politikáját tették felelőssé az események alakulásáért, és az NDK elszigetelődésétől tartottak. A különböző helyszíneken folytatott megbeszélések azt jelezték, hogy a reformpárti szovjet politika, a lengyel események és a magyar határnyitás az állomány egy részének hitét is megrendítette a keletnémet politikai irányvonal helyes voltát illetően.³¹ A véleményeket áttekintve szembeötlő, hogy a lengyel belpolitikai életről érkező híradásokra – a földrajzi közelség dacára – sokkal nyugodtabban reagáltak.

A hazánkban tartózkodó keletnémet állampolgárok kiengedéséről 1989. szeptember 11-én hozott magyar döntés alapjaiban rendítette meg a keletnémet államot. A NSZEP lapja, a Neues Deutschland az NSZK-kormány által Magyarországnak nyújtandó ötmillió márkás hitelkeret kapcsán éles hangú kirohanásban, *Ezüttallér Magyarországnak* címmel tudósított a keletnémetek kiengedéséről.³² Az eltávozottak hiánya a visszamaradók rezignációját erősítette. A szeptemberi hangulatjelentések a keletnémet társadalom különféle rétegeinek véleményét igyekeztek feltárni. Gyermekeik és unokáik eltávazása érthető módon a rendszerhű idősebb generáció azon tagjait is elgondolkoltatta, akiknek a kitelepülés alternatívája soha nem fordult meg a fejükben. A Lichtenberg kerületben, azaz a Stasi berlini főhadiszállásának környékén kinyilvánított vélemények az NSZEP elhibázott ifjúságpolitikáját kárhoztatták. A neubrandenburi üzemek dolgozói, Berlin Köpenick városrészének pedagógusai és egy kereskedelmi főiskola hallgatói körében végzett felmérések egyaránt azt mutatták, hogy lakosság nagy része értetlenül állt a párt- és állami vezetés minden ésszerűséget nélkülöző rugalmatlansága előtt. Több ízben megfogalmazták, hasznosabb lenne, ha a keletnémet média a vádaskodás helyett nyílt tájékoztatást nyújtana a történekről. Az elvándorlás okát az utazási megszorításokban, az áremelkedésekben, a hiánycikkekben, a szolgáltatási szektor hanyatlásában és az élet minden területét megbénító korlátozásokban jelölték meg. A Treptow kerület üzemében dolgozók szintén az ellátási és a szolgáltatási szektor működési problémáiban látták a feszültség góciát. Azt is megfogalmazták, hogy a kialakult helyzetre a megoldást az NDK-ban kell keresni, nem pedig Budapesten, Prágában vagy Varsóban. A grünaui strand alkalmazottai úgy gondolták, fölösleges az NSZK-nagykövetségeken tartózkodókat erőnek erejével visszatartani. Ha kiengednék őket, 30-40

³¹ BStU MfS HA I. 15163. Einschätzung zum Stimmungs- und Meinungsbild, Strausberg, 1989. június 29.

³² Az újságcikk hangneme azért is elgondolkoltató, mert a keletnémet állam 1961 óta fejpénzt szedett az NSZK-ba engedélyelt kitelepülők után.

százalékuk egy-két éven belül amúgy is visszaköltözne. A fővárosi iskolák tanárai arról számoltak be, hogy kifejezetten tartanak a magyarországi helyzettel és a szocializmus általános fejlődésével kapcsolatban feltett kérdésektől, nem tudják, mit is válaszolhatnak.³³ Még a határőrségnél is egyre többen megkérdőjelezték, hogy a fiatalok tömeges elvándorlását valóban az NSZK által szított hecckampány okozta-e, amint azt a keletnémet média állította.³⁴

A határnyitást követően a berlini magyar nagykövetségre több telefonhívás és levél érkezett, amelyeket a nagykövetség tájékoztatóképpen a magyar külügyminisztériumnak terjesztett fel.³⁵ A kollektívák az üzemi munkásgyűléseken hozott határozatokra hivatkozva elítélték a magyar kormányt az NSZK-ba visszatérni nem kívánó keletnémet polgárok felé tett gesztusát. A magánszemélyektől kapott visszajelzések között viszont a kedvező visszajelzések voltak túlsúlyban, noha negatív fogadtatásra is akadt példa. A szeptember 22-én felterjesztett hat magánlevél közül négy lelkesen üdvözölte a magyar intézkedést, kettő annak ellenében foglalt állást. Akik a Neues Deutschland híradásaiból tájékozódtak, úgy vélekedtek, hogy Magyarország botrányos módon támogatta az NSZK által az NSZK állampolgárai körében keltett „kivándorlási pszichózist”. Felháborodásukat fejezték ki amiatt, hogy a magyar politikai vezetés lehetővé tette az NSZK-állampolgárok kivándorlását, mert ezzel az NSZK törvényeinek megsértéséhez nyújtott segédkezet. A két negatív hangvételű levél írója közül az egyik a szövetségi hűséget eláruló jüdpénzt emlegette. A másik azt bizonygatta, hogy a néhány tízezernyi kivándorló nélkül is meg tudják oldani problémáikat, a szocializmus építését az NSZK-ban ez nem fogja hátráltatni.³⁶ A pozitív megnyilvánulások alapján úgy tűnik, hogy a Magyarországot személyesen is megjárta keletnémet polgárok benyomásaira hagyatkozva kedvezően álltak a magyar kormány döntéséhez. Az egyik távirat azért figyelemreméltó, mert szerzője azzal kezdte: ő maga személy szerint soha nem gondolt rá, hogy valaha is elhagyja az NSZK-t, ezzel együtt nagyon örült a menekültekkel szolidáris, a helsinki folyamat szellemével összhangban álló megoldásnak. Négy levél írója nagyrabecsülését fejezte ki a bátor és humánus döntésért. Egy szeptember 16-án kelt levelet tizenheten írtak alá, honfitársaik nevében közösen mondtak köszönetet a magyar lakosság által az NSZK-menekülteknek nyújtott támogatásért és a budapesti kormány bátor döntéséért.

Összegzés

A válságjelentések következtében a keleti blokk országai között felszínre kerültek a reformfolyamat és a megújulás eltérő értelmezéséből adódó nézetkülönbségek, és a szövet-

³³ BStU MfS HA XII. 5520/6. Tagesbericht 1-4/89, 1989. szeptember 5-9.

³⁴ BStU MfS HA I. 15163. Abteilung Abwehr Grenzkommando Süd. Reaktionen auf das internationalen Geschehen, Erfurt, 1989. szeptember 26.

³⁵ MNL OL XIX-j-1-k 8325-4. MNK Nagykövetsége Berlin, Unter den Linden, Berlin, 1989. szeptember.

³⁶ MNL OL KÜM XIX-j-1-k 7802-1. NSZK-állampolgárok leveleinek felterjesztése, Berlin, 1989. szeptember 22.

ségi rendszer felbomlásával a tagországok nemzeti érdekeiket helyezték előtérbe. A magyar reformfolyamat döntéshozói a politikai átalakulás azon lehetséges útját igyekeztek megvalósítani, amelyre a társországok politikai vezetése inkább elutasítással, mintsem bizalommal tekintett. A keletnémet vezetés heves reakcióját az NDK speciális helyzete határozta meg, melynek folytán a magyar eseményeket egzisztenciális fenyegetésként élték meg. Félelmük beigazolódott: országukat a vasfüggöny lebontása és a keletnémet menekültek kiengedése alapjaiban rendítette meg.

Yellowstone (Wyoming)

Verdák (Washington)

Elhagyatva (Washington)